

פיוט קדום על עשרת הדיברות וגלגולי תבניתו

מאת

עזרא פליישר

מבין כל הנושאים ששימשו את שירת הקודש העברית לדורותיה, נפוץ ביותר ככל התקופות ובכל המרכזים הוא עניינם של עשרת הדיברות. נושא זה לא סוף דבר שהוא מרכז ועיקר בהרכב פיוטים שנכתבו לכבוד יום מתן תורה, וזה דבר שהוא דרך הטבע, אלא הוא עולה לפנינו לעתים קרובות, מן המרכז או מן השוליים, גם מפיוטים שנכתבו למועדים אחרים.¹ גם השימוש שנעשה בו על ידי המשוררים מרובה פנים הוא, וליד מקרים רבים מאוד שבהם מצאנו את עניינם נדון לגופו, בהרחבה פרשנית ושירית מרהיבה, מצאנו אותו מובא לעתים קרובות גם לצרכים קישוטיים חיצוניים, בתפקידי ארגון וויסות טכניים כמעט.²

1 עשרת הדיברות נזכרים לעתים קרובות בקינות לחשעה באב בהקשרים של צידוק הדין על החורבן. השווה, למשל, הקינה הקלירית 'אנכי כסיני השמיע ממרומים', שפרסמתי בהספרות, כ (תשל"א), עמ' 230 ואילך, והקינה הקדומה מאוד 'אמרתי כסיני אנכי הוא', שפרסמתי ב-*Textus*, 1, ירושלים 1970, עמ' 136. לפעמים צירפו הפייטנים את הדיון בעשרת הדיברות לסיפור מעשה עשרת הרוגי המלכות. שני הנושאים נדונים יחד כבר בפיוט שיוחס מספק ליני (בקרובה לשבת דברי); עיין פיוטי יני, מהר"מ זולאי, ירושלים תרח"ץ, עמ' שעד. בסליחה מפוארת לחשעה באב מספר יוסף אבן אביתור בהעלם אחד בעשרת הדיברות, בעשרת הרוגי המלכות ובעשרת הניסיונות שניסו אבותינו את הקב"ה במדבר ('אאלוץ תגות מריי בלבב שסוף', פורסם על-ידי ש' ברנשטיין, סורא, א (חשי"ד), עמ' 30 ואילך). בסיפור עשרת הדיברות עוסקים הפייטנים גם בסליחות לשאר ימות הצום, ולפעמים גם בקרובות לחעניות. גם בפיוטי יום כיפור נזכר הנושא לעתים קרובות למדי, בעיקר בוידוים (פיוטי 'חטאנו'); עיין, למשל, פיוטו של רב סעדיה גאון 'אשמנו בדיבור ראשון אנכי', סידור רס"ג, ירושלים תש"א, עמ' תט, ור' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תשל"ט, עמ' 369 ואילך. אבן אביתור הלך בעקבות שיר זה בפיוט 'אבל אנחנו נודה על עוגנינו', המועתק בכ"י אוכספורד 2723/9. בפיוטים לפסח וסוכות מעטה ההתייחסות לעשרת הדיברות בדרך הטבע.

2 על מנהגם של פייטנים קדומים לבסס קטעי שירה על נושאים טרומיים בעלי תפקידי קישוט צרידא עיין בספרי שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, לפי המפתח (ערך 'נושא קבע'). אמנם בדרך-כלל אין עשרת הדיברות כלולים במערכת הנושאים

במסגרת הקדושתאות הגדולות לחג השבועות נדון עניינם של עשרת הדיברות לעתים כמה וכמה פעמים. ראשיתן של הקומפוזיציות הללו על-פי הרוב בתיאור רחב של מעמד הר סיני, כמתחייב מצמידות קטעי הפתיחה של הקדושתאות אל פסוקי הפתיחה של פרשות החגים שלמענם נחתברו.³ אבל למן פיוטי ה' ואילך מתמקדים הפייטנים בהן, על פי הרוב, בעניינה המרכזי של קריאת היום — בעשרת הדיברות, והם חוזרים ומפרטים את תוכנם בדרכים שונות.⁴ עיקר תשומת הדעת ניתנת לדיברות בסדרת רהיטים מיוחדת,⁵ מקיפה מאוד, שאינה חסרה משום קדושתא לשבועות, בין קדומה ובין מאוחרת. סדרה זו מתעצבת, למן תקופת הפיוט הקדם-קלאסי, במבנה סטיראוטיפי, והיא קרויה בכתבי-היד הקדומים לעתים קרובות גם בשם מיוחד: 'דיברין' או 'סדר דיברין'.⁶ בסדרות אלו נדון כל אחד מעשרת הדיברות בפיוט מיוחד, המסביר את תוכנו בהרחבה מעמיקה.

בתקופת הפייטנות המזרחית המאוחרת (מאות ט'—י"א) נתערערו מסגרותיהן האותנטיות של הקדושתאות הקדומות; הן נפרצו בחלקי-הפנים שלהן כדי לקלוט חומרי פיוט זרים, מהם שרידי קדושתאות אחרות ומהם קטעי שירה עצמאיים, שנחתברו למטרה זו במפורש: להרחיב עד כמה שאפשר, ולפעמים בהפלגה גדולה, את יריעותיהן של הקדושתאות.⁷ הגניזה מביאה הרכה דוגמאות

הסתמיים, והופעתם ביצירות שיר, גם אם היא בעלת אופי מווסת ומקטט, עושה בדרך-כלל רושם, אבל לא תמיד עומד עניינם במרכז האיריא של היצירות.

3 כידוע, שלושת הקטעים הראשונים של קדושתאות החגים מיוסדים על שלושת פסוקי הפתיחה של פרשת החג הנתון (הקטע השלישי מוליך לעתים אל הפסוק הראשון של הפטרת היום). קריאת יום ראשון של שבועות (שמ' יט א: 'בחדוש השלישי') מתארת את מעמד הר סיני ומביאה את הדיברות רק בסופה.

4 על מבנה הקדושתאות לשבועות עיין במאמרי 'לקדמוניות הקדושתא', הספרות, כ (חשל"א), עמ' 390 ואילך. ועיין גם בספרי הג"ל (הערה 2), עמ' 179 ואילך.

5 'רהיטים' נקראים פיוטי ההרחבה התופשים את מרכזן וסופן של קדושתאות, למן פיוטי ו' ועד לסילוק. פתיחתם בכותרת שמציינת את נושאם; היא מתחילה במלת 'זכנ' וממשיכה כמעט תמיד בפסוק, שהוא הציר שסביבו נע הפיוט. בקדושתאות של חגים גדולים באות לעתים סדרות של רהיטים, המעבדות פרק (כגון שירת הים או עשרת הדיברות), או פסוק שלם (ולעתים כמה פסוקים רצופים) מן המקרא, פסוק פסוק, או צירוף צירוף, או מלה מלה.

6 סדרה כזאת באה כבר בקדושתא הקדם-ינאית שפרסמתי במאמרי הג"ל (הערה 4) כהספרות, ב, עמ' 402 ואילך. עיין גם בספרי הג"ל בהערה 2, עמ' 180. סדרות כאלו באות בכל הקדושתאות הקליריות לשבועות (כולל זו שבמחזוריים האשכנזיים), וכן גם בכל הקדושתאות השלמות לשבועות שנשתמרו בידינו. פייטנים מאוחרים כתבו לפעמים סדרות דיברין אולי גם בלי לכתוב קדושתאות שלמות.

7 על תהליך זה עיין ע' פליישר, פזמוני האנונימוס, ירושלים תשל"ד, עמ' 19 ואילך, וכן בנוכר לעיל בהערה 2, עמ' 290 ואילך.

של קדושתאות מורחבת כאלו: הן נתכנו במחקר, על-פי שימוש לשון שחודש על-ידי מ' זולאי, 'קדושתאות כלאים'. בתוך דוגמאות אלו לא מעטות הן הקדושתאות לשבועות.

קטעי ההרחבה הזרים הבאים בקדושתאות הכלאים אנונימיים ברובם, וגם רמתם הספרותית אינה גבוהה בדרך-כלל. הם נתחברו על-פי רוב על-ידי חרוזים מאוחרים, בעלי נשימה יוצרת קצרה ומעוף מועט, בתקופה של הידרדרות יחסית לשירת הקודש בכלל. תוכנם לא נחשב הרבה: הקטעים הושמעו כמנגינות מפותחות,⁸ ואלו הסתירו את נקודות החולשה של הטכסטים, כמנגינותיהם של להיטים כימינו, להבדיל, שלא תמיד כדאי להטות אוזן למלים המולחנות בהם. אף-על-פי כן, יש גם הפתעות בנקודה הזאת, בפרט באותם קטעי מילואים, שהובאו אל קדושתאות הכלאים מקומפוזיציות קדומות יותר של פייטנים גדולים. אף-על-פי שגם אלה אנונימיים ברוב המקרים, לשונם, תבניתם, שיטת בינוים ובעיקר רמתם, מעידים על מוצאם מתקופה אחרת.

בין הפיוטים ה'נודדים', המופיעים בהקשרים שונים בקדושתאות של שבועות, בולט ביופיו ובהילוכו שיר קצר, שהיה, לפי הנראה, חביב במיוחד על חזנים ומתפללים בתקופת הגניזה. הוא זוהה עד עכשיו בלא פחות מ-11 כתב-יד מן הגניזה (מספר מופלג יחסית!), אבל כמעט אף באחד מהם לא נמצא מועתק בצורתו המקורית והשלמה.⁹ מן הצד הזה מופלא מצבו של השיר; מעטים הטכסטים הפייטניים שאף-על-פי ששרדו בהעתקות רבות, קשה כל כך שחזור נוסחם המקורי. הנה הפיוט, לפי מה שהוא בא באחת מהעתקותיו השלמות ביותר (כ"י קמברידג', אוסף האוניברסיטה, Or.1080 2/4):

8 דבר זה אנו למדים מן העובדה, שכתב-היד מכיאים בראשי הקטעים הללו, על-פי הרוכ, ציון ללחנים שבהם נועדו להישמע. אין ציוני לחנים באים בדרך-כלל בהעתקות קדומות, או בראשי קטעי קדושתאות שנשמרו בהרכבן האותנטי.

9 קטעים בהיקפים שונים, על-פי רוב שרידים, מן הפיוט באים בכתב-היד דלהלן: קמברידג' Or.1080 2/4; ט"ש H3/79; H3/26; ט"ח 108.17; 138.17; 275.51; 276.110a; וסטמינסטר קולג', ליטורגיקה, א, 75; אוכספורד 2736/9, מוצרי IV.179; VIII.75. בשני כתב-היד הראשונים (קמברידג' Or.1080 2/4 וט"ש H3/79) מועתק הפיוט בשלמותו; בקטע השני — בהעזקה קשת-פיענוח מאור.

* אָנזי אַימנתי לך שם ייחודי להמליכה
אם תמליכיני — אותך על כל אמליכה
הנהר בני כדיבור זה ובו תתמוכה
ואל תשגה לעשות פאשר עשה מיכה

- 5 לא יהיה לך (אל) גידועים ונסורים בריערועם
פי מעשה יצור כל קבועם
הנהר בני כדיבור זה (ובו) נדרשיהו ברוב עם
ואל תלמד לעשות פאשר עשה ירכעם
לא תשא שם המכרך על ידי חוזי
10 המהודר בשבע ונעשרים אותות חירוזי
הנהר בני כדיבור זה ופנים יפות תתנה מחזי
ואל תמאס לעשות פאשר עשה גיחזי

- זכור את יום זכרו מימים מיוחד
זאת קראתי. לך לכרך יחד
15 הנהר בני כדיבור זה ונחטאך יוכחד
ואל תמעול לעשות פאשר עשה צלפחד

* ביאור: 1 אימנתי לך: הפקדתי בידך; האמנתי בך למסור לך. שם ייחודי: את שמי המיוחד.
להמליכה: להמליכו בעולם. 2 / אם תמליכיני: בנוסח מקביל: אם תמליכיני עליך — אותך
על כל אמליכה. 3 / תתמוכה: תחזיק. 4 / מיכה: השורה שו' יו: א ואלך. 5 / לא יהיה לך:
מלות הפתיחה של הדיברות וכן מלות הקבע באות מכאן ואילך בקיצורים. אל: כנראה גרר
מלשון הכתוב בשמ' כג, ובמקבילות ליתא. ואפשר שיש לקרוא 'אלוהים' והוא נושא
לתארים שלאחרי כן: גידועים ונסורים. גידועים ונסורים: עבודה זרה עשויה מאילנות
גדועים ונסורים (ובמקבילה: 'גדועים'). בריערועם: באפסותם. 'רערוע' הוא כמו 'רעוע'
בלשון חז"ל, עיין מ' זולאי, מאזנים, טז (חש"ג), עמ' 219 (=מלילה, א, מנצ'סטר תש"ד,
עמ' 71). 6 / קבועם: יסודם. 7 / ובו: מיותר, ובמקבילה ליתא. 8 / ירבעם: ציין מל"א
יב: כח. 9 / חוזי: נביאי, ולשון היחיד למען החרוז. 10 / בשבע ועשרים אותות: הן כ"ב
אותיות האלפבית וחמש האותיות הסופיות. ובאחת המקבילות (וסטמינסטר קולג', א, 75):
בעשרים ושתיים אותות. חירוזי: שמהן נחרזה התורה. 11 / ופנים: עדיפה גרסת המקבילות:
ובפנים. מחזי: פני, מראיתי. 12 / גיחזי: השורה מל"ב ה: כ, ועיין בפנים, להלן. 13 / זכרו:
כמו: שזכרו. ובמקבילה: את יום מכובד זכרו ומיוחד. 14 / זאת קראתי וכו': אשר קראתי
ויחד לך (לישראל) לבד. אבל במקבילה הגרסה פשוטה יותר: זאת קראתי לאל אחד. 15 /
יוכחד: יועלם, יושמד. 16 / צלפחד: על-פי האגדה בשבת צו ע"ב, שלפיה צלפחד הוא

- כַּבֵּד טוֹעֲנִיךָ וּבְרִינָם אֶל תְּכָלוֹם
טָרָם מִמֶּךָ יַעֲוֹפִי כְּתָלוֹם
הִזְהָר בְּנִי כְּדִיבּוֹר זֶה וְיָמִים תִּאָרִיךָ בְּשָׁלוֹם
וְאַל תִּנְאָץ לַעֲשׂוֹת פֶּאֶשֶׁר עָשָׂה אֲבִשָׁלוֹם 20
לֹא תִרְצַח קָלוּל בְּצִלָּם לִיתוּמִים אָב
כִּי גַם נִפְשֶׁךָ וּבְשָׁרְךָ יוֹכָאב
הִזְהָר בְּנִי כְּדִיבּוֹר זֶה וְלֹאֵל תִּקְרַב
וְאַל תִּקְרַב לַעֲשׂוֹת פֶּאֶשֶׁר עָשָׂה יוֹאָב
- לֹא תִנְאָץ מִצוּרִים וְחֻרְמִים לִיכָּה לְהִמְרִיא 25
מִים מְבוֹרֵיךָ שְׁתֵּה וּפְרִיךָ יִמְרִיא
הִזְהָר בְּנִי כְּדִיבּוֹר זֶה וְתוֹצֵל מֵאָרִי
וְאַל תִּזְנֶה לַעֲשׂוֹת פֶּאֶשֶׁר עָשָׂה זִמְרִי
לֹא תִגְנוֹב שֶׁפֶק נֶפֶשׁ וְלֹא לֶךְ הוֹכֵן
שָׁמַח בְּחֶלְקֶךָ כִּי בְרָכָה בּוֹ תִשָּׁפֵן 30
הִזְהָר בְּנִי כְּדִיבּוֹר זֶה וְעֶצְמֶךָ לֹא יִסּוּפֵן
וְאַל תִּמְהַר לַעֲשׂוֹת פֶּאֶשֶׁר עָשָׂה עֶכָן
לֹא תַעֲנֶה פֶתַחֲוֹן פֶּה שֶׁקֶר לְהִתְיַצֵּבָהּ
פֶּה מִיעִיד שֶׁקֶר לְשׁוֹנוֹ כָּאֵשׁ צִירוּכָהּ

המקושש עצים שחילל את השבת (במ' טו:לב). / 17 טועניך: הוריק שנסאוך על זרועם. וּבְדִינָם וכו': אולי: ולא תפגע בזכויותיהם. באחת המקבילות כתוב 'לא תכלוש': ובכתב־יד אוֹכְסֶפּוֹרֶד 2736/9 כתובה מלה אחרת במקום 'ובדינם', ואין בידי לפענח. / 21 ליתומים אב: כינוי לקב"ה. / 23 ולאל תקרב: החררו משובש כאן. ובמקבילות: ולא תדאב. / 24 יואב: עיין מל"א ב:ה. / 25 מצודים וחרמים וכו': כינוי לאישה המנאפת על־פי קה' ז:כו. להמריא: במקום: להמרות. / 26 מים מבורך שתה: דבק באשתך (מש' ה: טו). ימריא: שיבוש דיטוגראפי מן הטור הקודם. ובמקבילות: 'יפרי': 'יפריא', כלומר: יפרה. / 27 ותוצל: לפי האקרוסטיכון צריך לגרוס: ותנצל, וכך הוא באחת המקבילות. מארי: מסכנה גדולה. השווה עירובין יח ע"ב: 'אחרי ארי ולא אחרי אשה'. / 28 זמרי: השווה במ' כה:ו ואילך. / 29 שפק נפש: רכוש, מזון. ובאחת המקבילות: ספק ממון. ולא: הוי"ו מיותרת, ובמקבילות: לא. / 31 ועצמך: בכתב־היד הטור מסורס: הזהר בני בדבור זה ואל תמהר לעשות כאשר עשה עכן ועצמך לא יסוכן. ותוקן על־פי מכנה הפיוט והמקבילות. ועצמך: ואחא בעצמך לא תבוא לידי סכנת עונש. / 32 עכן: השווה יהושע ז:א ואילך. / 33 להתיצבה: למרוד כה' (דה"ב כ:י). / 34 מיעיד: בכה"י אולי: מיעיר. ובמקבילה: פה מיד

35 הַזֶּהָר כְּנִי כְּדִיבּוֹר זֶה וְצָדֵק לֶךְ תַּצִּיכָה
וְאַל תִּצְעַד לַעֲשׂוֹת כְּאֲשֶׁר עָשָׂה צִיכָה

לֹא תַחֲמֹד קִינִיין רִיעֶךָ וּבֵיתוֹ לֹא תִתְּאוּ
כְּנָה כְּדָמִים כָּל אֲשֶׁר מִנְּפֶשֶׁךָ תִּתְּאוּ
הַזֶּהָר כְּנִי כְּדִיבּוֹר זֶה וְרוֹכֵב עוֹשֶׁר כְּמִים תִּשָּׂא
וְאַל תִּתְּנָה לַעֲשׂוֹת כְּאֲשֶׁר עָשָׂה אַחָב 40

שְׁמֹר מִצְוֹתָיו אֲשֶׁר לוֹ סְדוּרוֹת
שׁוֹר נָדַע כִּי יֵשׁ דִּין וְדִין עַל כָּל עֲבִירוֹת
תִּבְּרִין בְּאֵלָה שֶׁהָיוּ חֲרָפָה לְדוּרוֹת
עַל אֲשֶׁר בִּישְׁלוּ עֲשֶׂרֶת הַדְּבָרוֹת

הפיוט מיוסד על אגדה הבאה בכמה מקורות מדרשיים, מאוחרים ברוכס, שנוסחה הקרוב ביותר אל המובא בשיר הוא בפסיקתא רבתי, כא (דף קו ע"א ואילך): 'מפני מה נאמרו עשרת הדברות בלשון יחיד? מפני שיחידים בטלו אותם. אנכי ביטל מיכה, לא יהיה לך ביטל ירבעם, לא תשא ביטל מקלל, זכור ביטל מקושש, כבוד ביטל אבשלום, לא תרצח ביטל יואב, לא תנאף ביטל זמרי, לא תגנוב ביטל עכן, לא תענה ביטל ציבא, לא תחמוד ביטל אחאב. רשימת הפושעים במדרש זהה כמעט לזו שבפיוט,¹⁰ חוץ מעניין אחד והוא, שבכל

שקר לשים באש צורכה, והוא מגומגם יותר. והלשון על-פי מ"ש טז: כז וכד' / 36 ציבא: שענה שקר במפיוש בן שאול; השווה ש"ב טז: א ואילך. ונוסח הסטרופה בכ"י ט"ש ס"ח 276.110a: 'לא תענה פן תעקש ותיכשל בחוכה / פין חסום ואמלטך מכל חובה / הזהר בני בדבר זה ותצטוק באהבה / ואל תמעל לעשות כאשר עשה ציבא. / 37 תתאיו: מלשון תאוה. ובמקבילה: תתאב. / 38 בדמים: בכסף. תתאיו: כנראה שיבוש. ובנוסח המקביל: קולך פן יקצף ואתה תוכאב. / 40 אחאב: השווה מ"א כא: א ואילך. / 41 לו: במקבילה: לך, והוא הנכון. / 43 באלה: בזכרים לעיל עם כל דיבר.

10 צלפחד, הנוכח בפיוט בדיבר החמישי, הוא המקושש הנזכר כאגדה, אלא שהפייטן צירף אגדה לאגדה וזיהה מלכתחילה את המקושש בשמו; השווה בכלי, שבת צו ע"ב: מקושש זה צלפחד. אגב, הזיהוי אינו פשוט: בספרי זוטא במ' יט: לב נאמר במפורש: אי אפשר לומר מקושש היה צלפחד. מופלא הדבר, שבהעתקת הפיוט בכ"י ט"ש 275.51 בא נוסח מעובד של הסטרופה הזאת והזיהוי שבאגדה מתבטל מכוחו. וכך לשון המחרת:

[נְכוֹר אֶת] יוֹם זָכוֹר מִיּוֹמִים מִיּוֹד [וּמִתָּה] אֲשֶׁר
זֹאת מִנְּחִי לְיָדְךָ וְלִקְדֹשׁ יְהוָה מְלֵהָתְּאוּשָׁשׁ
הַזֶּהָר כְּנִי כְּדִיבּוֹר זֶה וְנִשְׁאָף יוֹכִיחַ (!=יֹכַח) וְחֻצְשָׁשׁ

המקורות שבמדרשים בא בביטול הדיבר השלישי המקלל,¹¹ ולא גיחזי. אבל במדרש עשרת הדיברות (בית המדרש, מהד' ילינק, א, 72) מודגם עניין ביטולו של הדיבר הזה על-פי גיחזי. וכך לשון המדרש שם: 'דבור שלישי לא תשא את שם וכו', בוא ולמד מנעמן כשהביא מנחה לאלישע וכו' ויאמר אלישע חי ה' אשר עמדת לפניו אם אקח וכו' אז גיחזי נער אלישע, על חימוד נכסים, נשבע לשקר ונטרד מן העולם, שנאמר וירדוף גיחזי אחרי נעמן. אמר לו: אדוני שלחני אליך שתשלח לו ככר כסף לשני נערים נביאים שבאו אליו מהר אפרים, ושני חליפות בגדים. אמר לו: השבע וקח שני ככרים. וישבע ויקח ומת, ולקה בצרעת נעמן שדבקה בו ובזרעו עד עולם. לפיכך אמרו חכמים לשמור פיו משבועת שקר וכו'.¹² באמת, המקורות המדרשיים חלוקים בינם לבין עצמם באשר לרשימת החוטאים (אם כי ההבדלים אינם גדולים),¹³ ויש להניח, שבנוסח האגדה שעמד לפני הפייטן הודגם ביטול הדיבר השלישי, על-פי מעשה גיחזי.

מצד מבנהו אין הפיוט יוצא דופן. הוא עשוי מחזרות מרובעות, ארוכות-טורים, מקושטות בפתחות מקראיות ובמלות-קבע. הפתיחות המקראיות מביאות אל ראשי המחזרות את תיבות ההתחלה של עשרת הדיברות, ואילו מלות-הקבע מציבות דפוס קבוע לתוכני המחזרות: הן משדלות את המאזין להקפיד על קיומם של הדיברות ולא לעבור עליהם בשום אופן. דברי האזהרה מופנים אל השומע בדיבור ישיר ובלשון יחיד, בנעימה של תוכחה אבהית, והם סומכים על דוגמאות מרתיעות ומפורסמות מן המקרא: בסוף כל מחזרות מוזכר ארכי-חוטא קדמון, שהפר את הדיבר הנדון בסטרופה, ונענש או נודע לשמצה על החטא אשר חטא.

פתיחות מקרא ולשונות קבע ותבניות תימאטיות טרומיות שכיחות בפייטנות

וְאֵל תִּחְרֶה לַעֲשׂוֹת כְּאֲשֶׁר עָשָׂה מְקֹשֵׁשׁ

ההעחקה בכתב-היד הזה מרושלת מאוד, וכתב-היד עצמו פגום ביותר. נוסח המחזרות עובד, כנראה, בידי חזן כושל על-פי האזהרה שבספרי זוטא (או מקור דומה); הוא השאיר את הנוסח העיקרי בעינו ושינה רק את החרוזה בהתאם לסיים החדש, שבו החליף 'צלפחד' ב'מקושש'.

11 עיין ו' כד' ו' ואילך.

12 הדרשה לפי ניסוחה כאן דחוקה ביותר, כי אין עניין השבועה נזכר בגיחזי במקרא בשיחתו עם נעמן, אלא בשעת החלטתו לרדוף אחריו בשביל לבקש ממנו בקשתו (מ"ב ה: כ). על צד האמת, כאן הייתה נשיאת שם שמים לשוא, ומן הבחינה הזאת דווקא ראוי היה לגיחזי לבוא על עונשו על-פי הנצרך לעניין הדיבר השלישי. לפי האגדה, נשבע גיחזי לשקר אבל דבר זה הוא המצאת הדרשן ואינו נזכר במקרא.

13 עיין הערת המהדיר לפסיקתא רבתי קז ע"א הג"ל.

המזרחית לדורותיה, ואין פליאה כלל בהופעתן בפיוט הזה. אבל הפנייה הישירה והאישית המתנסחת במחרוזות והמהדקת עשר פעמים רצופות את הקשר שבין הטכסט והאוזן הקולטת אותו, מייחדת לו מקום בפני עצמו בנופה של שירתנו הקדומה. כידוע, היצירה הפיוטית הקדם-ספרדית היא בלתי אישית במובהק; היא תפילת הרבים במפורש ובמודע, ובין שהיא פונה אל ה' בשם הרבים ובין שהיא פונה בשם ה' או בשם הפייטן אל הרבים, אין בה הכרה, לא ישירה ולא עקיפה, ביחיד. דבר נדיר הוא בפייטנות הקדומה שפייטן יפנה אל הציבור במקום אל נמענו הטבעי, ה', קל וחומר שיפנה אל היחיד, בהטפת מוסר אינטימית, בנוסח מקראי, בדרך שעל-פיה נתפש המוכיח הדוכר בשיר (בין שהוא ה' — וכך נראה כאן — ובין שהוא הפייטן) כאב המלמד את בנו דעת. אין ספק, שהאהדה הגלויה לשיר הזה, המתממשת בשלל העתקותיו שבגניזה, נבעה בזמנו בעיקר מיסוד אינטימי זה שבו.

הפיוט מיוסד על אלפבית ישר, מדגם אאב, גגד; ¹⁴ הטור האחרון שבכל מחרוזת, שרובו מלים קבועות ('ואל ת... לעשות כאשר עשה...'), אינו כלול לכאורה באקרוסטיכון. אבל התחלפות הפעלים בראשי הטורים הללו נראית רומזת לכוונת הפייטן לציין כאן את שמו: לא מעטים הפיוטים שחתומים מחזריהם מובלעת בטורי פיוטיהם כשיטה זו. גם בנוסח שעל-פיו הובא הקטע ניכרת לכאורה התחלה של חתימה: תשגה, תלמד, תמעל (= 'שלמןה'), אלא שהיא משתבשת מיד אחרי כן ואינה מצטרפת עוד לשום דבר. כך הוא, בערך, נוסח הטורים בכל ההעתקות שבידינו, אם כי אין הלשוניות זהים לגמרי. למרבה המזל נתגלגל הפיוט לידנו בהעתקה שלמה נוספת בכ"י ט"ש H3/79, ושם מצטרפות אותיות הפתיחה של החיבות לחתימה חד-משמעית: תשגה/תלכד/תמעל/תהרהר/תסטה/תלהט/תיעץ/תמריא/תנאץ. החתימה היא אפוא 'שלמה סלימן', ומעט בלבד הספק שהמכוון בזה הוא הפייטן המזרחי הפורה מאוד ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי, שיצירותיו תופשות מקום נכבד בעולם הגניזה. ¹⁵ אם היחוס נכון — הרי עומד לפנינו חיבור מתקופת הפייטנות

14 בטורים הפותחים במלות קבע באה אות האקרוסטיכון. כמובן, אחר כך. הא"ב משובש רק בטור אחד (6). בטור 27 יש לגרוס עם הנוסח המקביל 'יתנוצל'.

15 על פייטן חשוב זה עיין ח' שירמן, שירים חדשים מן הגניזה, 'ירושלים תשכ"ו', עמ' 46 ואילך, ובספרות הנזכרת שם. עיין גם בספרי הג"ל בהערה 2, עמ' 324, וכן: ש' אליצור, 'רמיזות לסדרים הארץ ישראלים בגופי יוצר לפרשות הבבליות', מחקרי ירושלים בספרות עברית, א, 'ירושלים תשמ"א', עמ' 211 ואילך. אמנם ברוב המקרים חותם הפייטן 'שלמה סולימן' בר"ו אחרי הסמ"ך, אבל הואיל ואין בידינו עדיין מהדורה שלמה של פיוטי, איננו יודעים באיזו מידה מקרים מנהגו זה בכל הפיוטים.

המזרחית המאוחרת, מעשה ידי אחד מנציגיה הכולטים והפורים ביותר של התקופה הזאת. אכן, מעמד הקטע, לשונו, אופיו וסוגו מדברים פה אחד בעד היחוס הזה. מקום פעילותו של ר' שלמה לא נתברר עדין בדיוק, וכן מסופקים אנו גם בקביעת זמנו – ובדבר הזה נאמר מלה בהמשך – אבל אין ספק במרכזיות יצירתו להבנת אופיה של השירה העברית במזרח, בתקופה הכתר-קלאסית.

[ב]

פיוטו של ר' שלמה סולימן מופיע בהיקף שבו פורסם לעיל ככמה וכמה העתקות. אבל אין ביטחון בכך שזה היה היקפו המקורי. אכן, בכמה העתקות אחרות (אוטספורד 2736/9; ווסטמינסטר קולג', ליטורגיקה, א, 75; ט"ש ס"ח 275.51; 276.110a ו-H3/26) מצורפות אל מחרוזות השיר סטרופות-משנה משורשות, המסבירות מה היה חטאם של הפרשעים הנזכרים בסופי המחרוזות, ובמה היה עונשם. למרבה הצער, אין בידנו לשחזר את נוסחן המלא של המחרוזות הללו, כי הן לקויות בכל המקורות שלפנינו, אבל חלק מן הטכסט ניתן לשחזור, והוא כדלהלן:

.....*

מִיכָה הַרְבֵּה חֲיִנּוּפִים
וְהַגְדִּיל מְאֹד גִּידוּפִים
וּגְנָב אֲוִרִים וְתוֹמִים תְּרוּפָה מִתְּרִיפִים
וְעָמַד וְשָׂאֵל בְּאִפּוֹד וְתִרְפִּים

.....

5 יִרְבָּעַם בְּכָל אֵלִים
וְחָטָא וְהָחֻטִּיא סְגוּלִים
וְהָעָמִיד בְּבֵית אֵל אֶת שְׁנֵי הָעֲגָלִים
לְעִבְדָם גְּאוּלִּים בְּפַעְמֵי רָגְלִים

ביאור: 1 חֲיִנּוּפִים: חטאים. / 3 וּגְנָב אֲוִרִים וְתוֹמִים: כנראה אין לנוסח הזה סמך באגדה, והנוסח המובא להלן סעף [ג] גורס: 'עזוב', והוא פשוט. תרופה מתריפים: שיש בהם משום תרופה לפגעים. / 4 וְעָמַד וְכָרַע עֵינָיו שו' טז: ה' הנ"ל. / 6 סְגוּלִים: ישראל. / 7 והעמיד וכו': השווה מ"א יב: כח ואילך. / 8 גְּאוּלִּים: ישראל. בפעמי רגלים: בעלותם לרגל. / 9

10 גִּיחֲזִי כְּעֹבֵב צִיּוּי גֶאֱמָן
כַּעַת אֲשֶׁר נָתַן לוֹ סִימָן
לְקַח מִשְׁעָנָת בְּיָדוֹ לְהִתְיַמֵּן
וּדְבָקָה כְּגֹפֹו צָרַעַת נַעֲמָן

צֶלְפָּחָד עָשָׂה בְּנֵיאוֹצִים

[... ..] תת

15 [...] קהילות אֲמוּצִים
פּוֹמֶצָא בִּשְׁפַת מְקוֹשֶׁשׁ עֲצִים

אבשלום לקה באלה

[... ..] וְהַשְׁיֵגְתָּהּ קָלָלָהּ

וַיִּפְתָּחוּ לְמוֹלוֹ שַׁעֲרֵי שְׂאוֹלָה
וַנִּתְּלָה בַשְּׁעָרוֹ בַּתוֹךְ הָאֵלֶּה 20

יוֹאֵב [...] מִלְחָמָה עָשָׂה

עָמְלוּ בְּרֹאשׁוֹ הַיּוֹשֵׁב בְּמִשְׁכָּא

[... ..] אִם עֲמוּסָה

אֶת אֲבִנָּהּ בֶּן יֵר וְאֶת עַמְשָׁא

.....
נוסח ט"ש ס"ח 275.51	נוסח אוכס' 2736/9
זמרי הלך בהרהור לב	25 זמרי [...] הומרך בלב
ועבר על שיקור כוח ולב	פשטה מפקודים ישרים משמחי לב
ידקרו ברמח מכהן [במקום]	לכן [...] בוחן קליות ולב
עין ולב נאף אשה חסר לב	ידקרו ברמח מכהן במקום עין ולב

.....

עכן נתפיש מביאשו
ונתבה לעין כל פכחשו 30
נדבק לשונו לחכו ודמם רחשו
[... ..]

.....

ציבא ריחקו אחרון וראשון
[... ..] מענה לשון
ונתפסף בעם נצורי כאישון 35
כי מנת נחיים ביד לשון

מן הסטרופה האחרונה, שסיפרה במעשה אחאב, לא נשתמרו אלא שרידים מעטים, בכ"י ט"ש ס"ח 275.51.

כאמור, אין ביטחון בכך, שמחרוזות-המשנה הללו אותנטיות, ואם כן — שגם הן של ר' שלמה סולימן. אמנם בעצם העמדת פיוט על חטיבות כפולות, דר-מחרוזתיות ומשודשרות, אין פליאה רבה. פיוטים מטיפוס זה ידועים לנו בשפע מתקופת הפייטנות הקדומה והמאוחרת כאחת. על-פי הרוב עשויות כך השבעות וקרובות הי"ח המקהלתיות, שבהן ניתן לכל ברכה תיקון פייטני כפול

שני שרין אום עמוסה. / 25 הומרך בלב: בא ליהי מורך לב. / 26 כשטה וכו': כשהפר מצוות התורה (תהי' יט:ט). / 27 בוחן וכו': הקב"ה. / 28 מכהן וכו': פינחס הכהן. 'מקום עין ולב' כינוי נפוץ לבית המקדש, על-פי מ"א ט:ג. נוסח כ"י 275.51: 26 ועבר וכו': איני יודע לפרש. ואולי כתוב: ועבר על שיקור כהן לב. / 28 נאף וכו': משי' ו:לב. 29 מביאשו: מחטאו. / 31 ודבק וכו': ונסתחמו טענותיו והודה בחטאו. והלשון על-פי תהי' קלו:ו. רחשו: דיבורו. / 33 אחרון וראשון: הקב"ה. / 35 ונתכסף: ובוש. בעם וכו': ישראל (על פי דב' לב:י). / 36 כי מות וכו': משי' יח: כא.

בדרך זו.¹⁶ המחרוזות הראשונה (העיקרית) בכל קרובה כזאת נועדה להיאמר מפי החזן, ואילו השנייה, המשנית, — מפי המקהלה. אבל הצורה ידועה גם מסוגי פיוט אחרים, שעוצבו בדגמים מקהלתיים. בכל המקרים הללו אכן קשורות שתי המחרוזות השייכות לחטיבה אחת, בשרשור. נדירה יותר השיטה בפיוטי ההרחבה של הקדושתאות או בסוגי הפיוט הקטנים, אבל גם כאלה אין החזיון בבל יראה. אם כן, מן הצד הזה אין מניעה בייחוס הקטעים לר' שלמה סולימן.¹⁷ חיוזק להשערת הייחוס אפשר למצוא גם בעובדה, שר' שלמה סיים את המחרוזות הראשיות של פיוטו באופן קבוע בציון שמו של החוטא שהפר את הדיבר הנדון במחרוזות, ונראה מזה, שכיוון לאפשר את פתיחת סטרופות המשנה, בדרך השרשור, בשם הזה. אבל נגד הייחוס מדברים שני פרטי מבנה, שניהם כבדי משקל למדי: האחד, שכמעט בכל קטעי השיר הכפולים, הבנויים לפי השיטה שתוארה כאן, שונות מחרוזות המשנה בהיקפן מן המחרוזות העיקריות ואילו כאן אין הדבר כך, אלא שתי המחרוזות מרובעות,¹⁸ והשני — שכרוב המקומות, שבהם עשויים פיוטים בחטיבות דו־מחרוזתיות, חותמים הפייטנים את שמותיהם בסטרופות המשנה, ואילו כאן שוב אין הדבר כך. המאמץ שעשה הפייטן לשרכב את חתימת שמו בטורי הסיום של הסטרופות העיקריות נראה מוכיח, שבשלב חיבורן של מחרוזות אלו לא ראה לנגד עיניו סטרופות־משנה שמצטרפות אליהן. קרוב אפוא לומר, שמחרוזות המשנה אינן של ר' שלמה סולימן. אפשר שהן מאוחרות יותר, ונוספו על הפיוט על־ידי חזן שביקש להרחיב את יריעת השיר ולפאר את דרך קריאתו בקהל על־ידי שיתוף קולה של מקהלה.¹⁹

- 16 עיין על כך בספרי הנ"ל בהערה 2, עמ' 188 ואילך, 200 ואילך.
- 17 להעדר מחרוזות־המשנה מכמה העתקות אפשר לתת הסבר טכני, ליטורגי. בקהילות שבהן לא שימשו מקהלות, אפשר שהשמיטו את קטעי־המשנה והסתפקו בקריאת הסטרופות העיקריות בלבד. חזנים וסופרים שפעלו למען קהילות כאלו לא ראו טעם בהעתקת קטעי המקהלה. ועיין עוד להלן, בסעיף הבא.
- 18 אם כי הטורים בסטרופות־המשנה קצרים יותר, ואפשר לומר כי הפייטן הסתפק בשינוי הזה. אבל אין מקובל כך בפייטנות. על הבדל טיפוסי בין מחרוזות ראשיות למשניות עיין בהמשך המאמר, בסעיף [ד].
- 19 אמנם אפשר להעלות על הדעת עיבוד חזר של השיר על־ידי הפייטן עצמו. עיבודים כאלה ידועים לנו בעולמה של הפייטנות המזרחית, והם שכיחים בשיעור מפתיע ביצירתו של ר' שלמה סולימן עצמו. אבל אילו עיבד הפייטן את השיר בעצמו, קרוב לומר, שהיה מקפיד לעצב למחרוזות־המשנה מבנה שונה. מובן שאפשר גם כן שפיוטו של ר' שלמה אינו החוליה הראשונה בשרשרת, אלא כבר הוא תיקי של פיוט קדום יותר, שסטרופות־המשנה עוצבו למענו והועברו לשרת גם את הפיוט החדש. עיין עוד בסמוך.

[ג]

הספק בשייכותן של סטרופות המשנה לפיוטו של ר' שלמה מתחזק לנוכח הממצא הבא: בכ"י מן הגניזה (אוכספורד 2/2699 דף 36 ע"ב) מועתקת התחלה של פיוט זהה כמעט במבנהו ובתוכנו לפיוטו של ר' שלמה, שנועד גם להיות מורשר בלחנו; סטרופות-המשנה שמצאנון צמודות אל מחרוזות פיוטו של ר' שלמה מופיעות גם כאן, כמעט כלשונן. וזה מה שנותר בידינו מן השיר:

ל>חן< אנכי אימנתי

* אֲנֹכִי אִינוֹנְתִּיךָ דְּתִי חַיִּים לְהַעֲצִימְךָ
אֵילֶפְתִּיךָ לְשִׁמְרֶם עֲבוֹר יִרְשֶׁךָ עוֹלָמִיךָ
אוֹתִי עֲבוֹד בְּכָל לֵב וְנִפְשִׁי וִיקוּמִיךָ
וְאֵל תְּאָלֶךָ לְעֲבוֹד כְּמַעֲשֵׂה מִיכָה

5 פז>מון< מִיכָה הִרְבָּה חֲסִינוּפִים
וְהִגְדִּיל מְאֹד גִּידוּפִים
וְעִזָּב אוֹרִים וְתוֹמִים תְּרוּפָה
מִתְרִיפִים
נְעֻמָּה וְשָׂאֵל בְּאֶפֶס וְחִרְפִּים

10 לֹא יִהְיֶה לְךָ גִּילּוּל זָרִים, וְהִכְנִיעֶם
בְּלֶהֱב שְׂרָפָם, בְּתַחֲסֵם וְהִנִּיעֶם
בְּטַחֲוֹנָךְ שִׁים עָלֶי וְלֹא עַל צֶלֶם יוֹעֵם
וְאֵל תִּבְקֶשׁ לַעֲשׂוֹת כְּאֲשֶׁר עָשָׂה יִרְבָּעֵם

פז>מון< יִרְבָּעֵם כְּפֶר בָּאֵל אֱלִים
וְחִטָּא וְהִחֲטִיא סְגוּלִים
וְהִעֲמִיד בְּבֵית אֵל אֶת שְׁנֵי הָעֲגֻלִים
15 לְעִבְדֶּם דְּגֻלִּים בְּפַעְמֵי רְגֻלִים

ביאור: 1 אנכי: דברי ה'. אינונתיך: השמעתתיך. להעצימך: לחזקך. / 2 אילפתיך: לימדתיך. עבור וכו': כדי שתירש שני עולמות, הזה והבא. / 3 ויקומיך: ובכל מאורך. / 4 תאלף: תלמד. לעבוד: לעשות, בהשפעת הארמית. אבל לפי ההמשך נראה שהוא טעות סופר, וצ"ל: לעשות. / 9 גילול זרים: עבודה זרה. והכניעם: אלא הכנע והשמד אותם. הניקוד הסוטה מן המקובל שגור בפייטנות. / 12 יועם: שאורם מעומעם (איכה ב:א). / 16 דגלים:

לא תשא גאון שמי לשנא פן אותך אצמית
גם ככל אין כערפו להעמית
דגאי הימים קרושת שמי תמית
ואל תדרוש לעשות כמעשה בן שלומית 20

פז<מון> בן שלומית כעזב ציווי נאמן
כעת אשר נתן לו סימן
ללקוח בידו משענת להתימן
נדבקה כגופו צרעת נעמן

כשיעור הזה, לערך, מן השיר בא גם בכ"י מוטושטש ביותר, השמור באוסף ט"ש ס"ח 110.35, אלא ששם אין מחרוזות-המשנה מועתקות בשלמותן, כי אם רק נרמזות במלות-הפתיחה שלהן: 'מיכה וגו'; 'ירבעם וגו' וכדומה. כך הוא גם בשרידים מן הפיוט המועתקים (מיד אחרי פיוטו של ר' שלמה סולימן) בכ"י ט"ש ס"ח 275.51, ושם ניתן לפענח מחרוזות אחת נוספת על המובא לעיל:

* זכור הדר יום מנחת נחת שחק נעפר
[הגיון] מעט בו, לבזה מאמר שפר
ולשומרי חוקי אומר 'מצאתי כופר'
ואל תוקש לעשנות] כמע[ש]ה בן חפר
צלפחד וג'

ההבדלים בין הפיוט הזה לבין פיוטו של ר' שלמה סולימן מעטים. מצד המסגרת הצורנית חסרות כאן מלות-הקבע 'הזהר בני בדיבור זה', המושכות על חיבורו של ר' שלמה סולימן חוט של חן. בכלל נראה הפיוט גבוה יותר בסגנונו ורשמי יותר.

ישראל. / 17 אצמית: אשמיר. / 18 גם וכו': היוזהר גם כן, שלא להשוות ('להעמית') דבר אל מי שאין בעולם דומה לו ('בכל אין כערכו'). / 19 דגאי הימים: דגת הים. ואיני יודע על מה הוא רומז. / 20 בן שלומית: הוא המקלל. עיין וי' כד: יא: ושם אמר שלומית בת דברי למטה דן. / 21 בן שלומית: אין הנאמר במחרוזות מתייחס אל המקלל, אלא אל גיחזי: עיין בסמוך, בפנים.

* ביאור: שתי השורות הראשונות באות גם בכ"י ט"ש ס"ח 110.35. 1 שחק נעפר: שמים וארץ. והניקוד במלת 'עפר' על פי השם בכר' כה: ד. 2 [הגיון]: דיבור. ההשלמה על-פי המקבילה. לבזה מאמר: משובש; וכמקבילה: לבד מאמרי שפר, כלומר לבד מדברי תורה. / 3 ולשומרי וכו': ואסלח לחטאי השומרים מצותי. 'מצאתי כופר' על-פי איוב לג: כד.

כמהלכו מפיוטו של ר' שלמה: גם טוריו ארוכים יותר וגם לשונו דחוסה ומסולתת יותר. אבל צריך לומר, שגם הוא לא כוון לבוא לכתחילה עם מחרוזות-משנה, והן גם בו תוספת לא אותנטית. דבר זה ברור בפיוט הזה למעלה מכל ספק, כי הפייטן כיוון להדגים כאן את הפרת הדיבר השלישי ('לא תשא'), כמו שמצאנו במדרשות, בסיפור המקלל, אבל המחרוזות המשניות המצורפת לסטרופה מדברת בגיחזי ולא במקלל. לפי הנוסח שלפנינו, הקטע מופרך בנקודה הזאת, והפייטן נראה תולה במקלל מעשים אשר לא עשה מעולם. באמת, בכ"י ט"ש ס"ח 110.35 הנ"ל, ששם מצוינות מחרוזות-המשנה במלות-הפתיחה שלהן בלבד, אין ציון למחרוזת-משנה כלל אחרי הסטרופה השלישית.²⁰ יש אפוא להניח, שבקצת בתי כנסיות במזרח רגילים היו לומר בשבועות פיוט מן הטיפוס הזה ולהוסיף עליו מחרוזות-משנה מקהלתיות קבועות. מחרוזות-משנה אלו נדדו, כנראה, מפיוט לפיוט, ואפשר שנעשו קבע בזכות חיבורו של ר' שלמה סולימן, שנפוץ הרבה. הקטע שלפנינו אינו חתום: הפייטן קלט גם את הטור הרביעי שבמחרוזותיו באקרוסטיכון האלפביתי הכפול של השיר. אפשר שחתם בסוף הפיוט, אבל אין סיום השיר לפנינו לפי שעה. ואולם בכ"י ט"ש ס"ח 275.51 שכבר הוזכר לעיל פעמים הרבה, שבו מועתק הקטע הזה מיד עם סיום שירו של ר' שלמה סולימן, כתוב בראשו: 'אחרת מתלהא (= דומה לה) לר' סע' גאון זכר צו"ל (= צדיק וקדוש לברכה).²¹ ואין ספק, שהכוונה בזה לרב סעדיה גאון. הייחוס אינו מופלא, ואין סיבה לפקפק בו.²² הפיוט, אף-על-פי שאינו כתוב בסגנון המקובל של פיוטי הגדולים של רס"ג, ניכרת בו טביעת אצבעותיו. ההימנעות מן הטון הלירי מדי והיותו על הפנייה הישירה אל המאזין מתפרשים יפה על-פי הייחוס הזה. כך גם ההיצמדות המפורשת אל המקור המדרשי שתוכנו קלוט בשיר, כלומר החלפת גיחזי במקלל כדיבר השלישי. כל הפרטים הללו מדברים בשם

20 אבל בכ"י ט"ש ס"ח 275.51 בא אחרי הסטרופה המדברת במקלל הציון 'גיחזי וגו'! בכתב-היד הזה מופר השרשור גם במחרוזת החמישית שהובאה לעיל: הסטרופה העיקרית מסתיימת במלים 'בן חפר', אבל סטרופת-המשנה המסומנת אחריה פותחת ב'צלפחד'.

21 בין מלת 'מתלהא' למלת 'לר' כתובה בכתב היד מלה באותיות ערביות, בלי נקודות דיאקריטיות (אולי 'לנשר'), ואיני יודע אם היא שייכת לכותרת ומה פירושה. הכותרת מופיעה בסוף העמוד; הפיוט מתחיל בראש העמוד שלאחרי כן.

22 הגאון פייט הרבה שירים לשבועות. מלבד שבעת האזהרות המפוארת שלו (סידור רס"ג, עמ' קפה ואילך) והאזהרות השניות שלו (שם, עמ' קנו ואילך), שתיהן מן היצירות הגדולות של הפייטנות הקדם-ספרדית, חיבר-הגאון גם שתי סדרות דיברין מקיפות (שם, עמ' שפו ואילך). והשווה כעת גם מה שפרסם י' טובי בתרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 221 ואילך.

עשייה מודעת וקפדנית יותר, כזו המאפיינת בדרך-כלל את פייטנותו המפוארת של רב סעדיה גאון.

כנזכר לעיל, עדיין לא הוכרעה בעיית הסדר הכרונולוגי של תקופת פעילותו של ר' שלמה סולימן ביחס לתקופת פעילותו של רב סעדיה גאון. מ' זולאי, שהעיר לראשונה על חשיבות פייטנותו של ר' שלמה סולימן וחקר לעומק את פייטנותו של רב סעדיה גאון, סבר תחילה, שהשניים היו בני דור אחד, ואחר כך נטה להאמין, שרס"ג קדם לר' שלמה.²³ אבל עיונים חדשים במבנה פיוטיהם של השניים נראים מחייבים לומר את ההפך. גם ההשוואה בין שני הפיוטים שהובאו בזה מראה, שר' שלמה קדם לגאון, כי אילו ראה שלמה סולימן את פיוטו של רס"ג, לא היה מחליף את המקלל, ששייכותו לדיבר השלישי ברורה וחלקה ונתמכת במקורות של מדרש, בגיחזי שעניינו מוקשה בהקשר הזה.²⁴ נראה לי, שגם חרוזם של הקטעים המתייחסים לדיבר החמישי בשני הפיוטים, שהוא פשוט אצל ר' שלמה סולימן ומעוקם אצל רס"ג, מוכיח שרס"ג עבד על-פי פיוטו של ר' שלמה ולא להפך.²⁵ בדיקת מורשתו הפייטנית של רב סעדיה גאון מראה, שהגאון הלך בעקבות שלמה סולימן גם בסדרות-פיוט אחרות.²⁶

[ד]

ועדיין אין כאן סוף פסוק בעניין שאנו עומדים בו. בכ"י ט"ש H3/79, שמביא את פיוטו של ר' שלמה סולימן בשלמותו, מועתק קודם לכן חלק מתוך עיבוד נוסף של הנושא באותה צורה. פיוט זה (שרידים ממנו גם בכ"י ט"ש ס"ח 109.15 [ט']

23 עיין מ' זולאי, 'קוריוזים בפיוטי הגניזה', סיני, יז (תש"ה), עמ' רצט ואילך. הטעמים שהביאו את זולאי לאחר את ר' שלמה לגאון נחבטלו בינתיים: התשובה של ר' שלמה סולימן כביכול, הנוכרת שם, ושבה נזכר רב האי, אינה לר' שלמה סולימן, אלא דנה בפיוט שלו.

24 אפשר, כמובן, לחשוב, ששני הפייטנים חיקו, באופן בלתי-תלוי, פיוט קדום יותר, שלא נתגלה עד כה. אבל קשה לומר כן אילו ר' שלמה סולימן מאוחר לרס"ג, כי פיוטי הגאון בודאי נפוצו הרבה בזמנו.

25 הכוונה לעובדה, שרס"ג העמיד בסיומה של המחזרות לא את שם החוטא 'צלפחד', אלא את שם אביו 'בן חפר', המהלך ידוע יפה במקרים שבהם מחקים פייטנים יצירות של קודמיהם: כדי לאפשר לעצמם להשתחרר מן התלות ביצירת המופת, הם משנים את חרוזי הסטרופות גם כשהחרוזים מתחייבים מסיומות מקראיות, או, כמו במקרה שלפנינו, מתבנית חימאטית טרומית של הפיוט. עיין גם בסעיף הבא.

26 בקביעת תקופת פעילותו של ר' שלמה סולימן אלסנג'ארי אני מקווה להרחיב את הדיבור אי"ה בקרוב, במקום אחר.

1-46; בלי מחרוזת-המשנה))²⁷ חסרה לנו לפי שעה מחציתו הראשונה. במקורו הוא היה מפואר במיוחד, הרבה יותר משני הקטעים שכבר ראינום כאן, והדיברות עובדו בו מלכתחילה בחטיבות של שתי מחרוזות קשורות זו בזו בשרשרור. נביא כאן את מה שניתן לפענח מכתב-היד:

* ...
לא תרצח כלול בַּעֲלָם ובְּדָמוֹת יָפָה מִכָּל בְּרִיָּה
כִּי הָדָם יִצְעַק מִמָּקוֹם שְׁנִשְׁפָּף בוֹ בְּלֹא רָאִיָּה
הִזְהָר בְּנֵי בְּדָבָר זֶה לְבַל תִּלְכֹּד בְּנַפְשׁ נָקִיָּה
וְתִנְקֹשׁ בְּחֶבֶל שְׂאִיָּה דְרוּיָה
5 וְאַל תִּלְמַד לַעֲשׂוֹת פְּאֶשֶׁר עָשָׂה יוֹאֵב בֶּן צְרוּיָה

בֶּן צְרוּיָה מִיָּהָר וְהַתְּמָכָר
לְבַשָּׁל לֹא תִרְצֹחַ [...] 10
[מ...]לְחַמָּה בְּשִׁלּוֹם כָּר
צִעַק הָדָם וְהוֹזָכָר
לְגוֹאֵל הָדָם הוֹזָכָר
בְּיָד בְּנֵיָה בְּמוֹכָר
מֵעַם הַמ[...]
כִּי דוֹרֵשׁ דָּמִים אוֹתָם זָכָר

לא תנאף מצודים וְחַרְמִים לְבָה פֶּן תִּנְקֹשׁ פְּאֶרִי
15 מַתַּח לְאַחֲרִים הוֹדֵךְ וְשִׁנּוּתִיךְ לְאַכְזָרִי
הִזְהָר בְּנֵי בְּדָבָר זֶה נָא פֶּן יִשְׁכַּעוּ זָרִים כּוֹחֶךְ בְּקָרִי

27 עיין לעיל, הערה 17.

* ביאור: 1 כלול: מיופה. / 2 בלא ראייה: אפילו באין רואה. / 3 בנפש נקייה: בדם נקי. / 4 בחבל: בייסורים; מלשון חבלי מוות. שאייה דויה: של שיממון ודוויי. וללשון השווה תהי: לה:ח. / 6 והתמכר: והשתדל הרבה. / 8 [מ...]לחמה בשלום: הלשון על-פי מ"א ב:ה: וישם דמי מלחמה בשלום. ולפי זה אפשר שיש להשלים: [דמי מ]לחמה בשלום כר. ויכר: במקום 'כרה' = קנה. כמו וגם מים תכרו מאתם (דב' ב:ו). ואפשר שיש להשלים 'כבור [מ]לחמה בשלום כר', על-פי 'בור כרה ויחפרתו' (מש' ז:טז). והשווה גם מש' טז:כו: איש בליעל כורה רעה. / 11 ביד בניה: ראה מ"א ב:כט ואילך. במוכר: איני יודע להלום חיבה זו. / 13 כי דורש וכו': תה' ט:ג. / 14 מצודים וכו': כינוי לאישה המנאפת (קה' ט:ג). כארי: כחיה הנופלת בפח. ככה"י אפשר שכתוב 'מארי'. אבל במקבילה: פן תוטרף (!) כארי. / 15 מתח וכו': על-פי מש' ה:ט: פן תתן לאחרים הודך ושנותיך לאכזרי. / 16 פן ישכעו וכו':

וַעֲצָבִיךָ בְּבֵית נָכְרִי בְּמָרִי
וְאֵל תִּנְאֹץ לַעֲשׂוֹת פֶּאֶשֶׁר עָשָׂה זְמָרִי
זְמָרִי כִּשְׁלֵל לֹא תִנְאֹף כְּתַבֵּעַ הַנִּיּוֹת
[...] כָּל הַדּוֹמִים בָּהֶם טִיּוֹת 20
דּוֹמִים בְּנַפְשָׁם בְּכָל דִּינָם קִנּוּיּוֹת
אֲחִירֵתָהּ מָרָה כִּלְעָנָה תָּדֶה כְּתָרֵב פִּיּוֹת

לֹא תִגְנוֹב, טוֹר, רָחֵק מִמְּגֻנְבֵי אוֹרֶחַ
סָטָה מְגַנִּיבֶת יָד וְלִשׁוֹן וְלֵב וְעֵינַי וּמִכּוֹלֶם בְּרַח
הַזֶּהָרָה בְּנִי בְּדָבָר זֶה, עֵינַי טוֹכָה תִּהְיֶה לָּךְ וּכְדֹשָׁא תִפְרָח 25
עֲצָמוֹתֶיךָ יִחַלֵּץ וְאוֹרֶךְ יִזְרַח
וְאֵל תַּעֲזֹ לַעֲשׂוֹת פֶּאֶשֶׁר עָשָׂה עֶכְשָׁן בֶּן זֶרַח

בֶּן זֶרַח נֹקֵשׁ לְהַעֲשִׁיר
בְּכֵן לֹא נִתְנַקָּה וְלֹא הִכְשִׁיר
בִּיטָל לֹא תִגְנוֹב וְלֹא הִאָּשִׁיר 30
וְנוֹאֵל כִּי הִשְׁמַח בְּחֶלְקוֹ הוּא הַעֲשִׁיר
וְלֹא בֶּן אֶרְחוֹת מִיִּשְׂרָאֵל
יִי מוֹרִישׁ וּמַעֲשִׂיר

לֹא תַעֲנֶה, פִּיךָ לִמָּד לּוֹמֵר אָמֶת וּבֵל יִהְיֶה כְּאֵשׁ מִצְרִיכָה
פְּנִיךָ אֵל יִתְפָּרוּ אִם לֹא תִכְזֹּיכָה 35

על-פי משה' שם: י: פון ישבעו זרים כוחיך ועצביך בבית נכרי. בקרי: בהליכה בקרי, כלי: בחטא. / 19 הניחות: הנאות. / 20 כל הדומים וכו': איני יודע לפרש טור זה. ופיענוח המלים 'בהם טייות' מפוקפק. / 21 דומים וכו': גם טור זה איני יודע להלום, ואפשר שהנוסח משובש. ואולי ר"ל: מדמים בנפשם שניתן לשחרר את בעל דינם. / 22 אחרייתה וכו': לשון הכתוב במש' ה:ד. / 23 ממגנבי אורח: כמו: ממגנבי עלי אורח. / 24 מגניבת וכו': מכל מיני הגניבה. / 25 וכדשא וכו': על-פי יש' סו:יד: ועצמותיכם כדשא תפרחנה. / 26 עצמותיך יחלץ: הצירוף על-פי יש' נח:יא. / 27 עכן בן זרח: במקבילה: עכן בן כרמי בן זכרי בן זרח. / 28 להעשיר: כאשר ביקש להעשיר. / 29 לא נתנקה: מחטא. ולא הכשיר: ולא נעשה כשר. / 30 האשיר: נעשה מאושר. / 31 השמח וכו': על-פי המשנה באבות ד:א. / 32 ולא בן: לא התכונן. ארחות משייר: בדרכי ה'. והצירוף על-פי משה' ג:ו: והוא יישר ארחותיך. / 33 יי מוריש וכו': ש"א ב:ז. / 34 ובל יהי וכו': ואל יהי לשתן כאש צורבת. השווה משה' טו:כז: ועל שפתו כאש צורבת. ובמקבילה: [לא תענה] עדות שקר ואל תהי כאשר צריבה. / 35 אל

הזהר בני בדבר זה, צדק רדוף, לפניך אל תציקה
 צר ומצור בלי לך להעציקה
 ואל תצעד לעשות פאשר עשה ציקא

ציקא מילל ויגל בכן אדונו בריגשון
 40 וביטל לא תענה ברחשון
 נדמה לצפוני המימית בפרשון
 שאין לו רפואה ברחשון
 ולא דע יראת אחרון וראשון
 מנת וחיים ביד לשון

45 לא תחמוד קורות בתיים ופדות וקרמים לבל בהם תוכאב
 קינן עץ חיים חמוד וגם חשוק ותאור
 הזהר בני בדבר זה, רחוק משל רעך וממעייני יסע תשאב
 רצונך יעשה ברצון אב
 ואל תרע לעשות פאשר עשה אחאב

50 אחאב שלח בשלל לו יד
 וביטל לא תחמוד בהנידון
 נקהא הודו קלא נזהר בתלמודו
 פי לא כמותו יקח הפל ולא ירד אחריו קבודו

נכל העם שמעו והזהרו
 55 לדבריי אשר שמעתם מהרו

יחפרו: מוטב: לא יחפרו, כלי לא תהיה לך בושת פנים. תכזיבה: חשקר. / 36 לפניך אל
 תציבה: תשווה את ה' לנגדך תמיד. אבל במקבילה: נקל לא תציבה. / 37 צר וכו': שלא
 יעצובך צר ומצור. ובמקבילה: צר ומצוק. / 39 מלל וירגל: הלשין. בכן אדונו: במפיוכשת
 בן שאול. בריגשון: בריגוש, בהעמדת פנים של דובר אמת. / 40 ברחשון: ברחש פיו,
 בדיבורו. / 41 בפרשון: המפריש רעל (מש' כג: לב). / 42 ברחשון: בלחש. השווה יר' ח: יז.
 / 43 דע: ידע. אחרון וראשון: כינוי לקב"ה. / 44 מות וחיים וכו': מש' יח: כא. / 45 קורות
 בתיים: הצירוף על-פי שה"ש א: יז. / 46 עץ חיים: כינוי לתורה (מש' ג: יח). / 46 ותאור:
 ותתאוה. ובמקבילה: ותאב. / 47 וממעייני יסע וכו': על-פי יש' יב: ג. / 48 אב: הקב"ה. /
 52 נכהא: נחקדר. כלא נזהר בתלמודו: לפי שלא האירו עיניו בלימוד מה שנאמר במקרא:
 כי לא במותו וכו'. ובכה"י כאילו כתוב 'בתלמידו'. / 53 כי לא וכו': תה' מט: יח. / 56

וּכְזוֹהֵר הָרָקִיעַ תְּזַהֲרוּ
תוֹרַת מֹשֶׁה עֲבָדִי זָכוּרוּ
כְּבוֹדִי כָּל תְּמִירוֹ
וּבְכָבוֹד עָמִים תִּתְּיָמוּרוּ
וְאַשְׁרֵי דָרְכֵי יִשְׁמְרוּ 60

המחרוזות העיקריות מביאות כאן 5 טורים, אם כי הטור הרביעי בהן קצר יותר ואפשר שלא נחשב בעיני הפייטן כטור בפני עצמו. בחלק מן המחרוזות שמוט טור זה גם מן הסדר האלפביתי של השיר. סדר זה מביא שתי אותיות לכל מחרוזת עיקרית; הוא עוקף, כמובן, את מלות־הקבע. צירופי־הקבע שמצאנום בפיוטים שכבר סקרנום לעיל, 'הזהר בני בדבור (= בדבר) זה' ו'אל ת.... לעשות כאשר עשה' מופיעים גם כאן במקומם הקבוע, אלא שהצירוף האחרון מופלג מן הראשון, משום הטור העודף, שנוסף על כל מחרוזת. בלתי אחידות מצד היקפן המחרוזות המשניות, וזה דבר משונה למדי. מספר הטורים בסטרופות הללו, בנוסח העומד לפנינו, הוא 4, 6, 4, 6, 4, וגם אם נבטל עצמאותם של כמה טורים עודפים, לא נצליח לראות את הסטרופות עשויות כדפוס אחד. כאמור, אין התופעה שכיחה כשירתנו הקדומה, המצטיינת בנטייה אל סימטריה מוחלטת, אבל גם אין היא בכל ייראה. מחרוזות־המשנה שונות באופן בולט, כיאות, מן המחרוזות העיקריות; הן נבדלות מסטרופות־המשנה שראינו לעיל בכך, שהן מעוטרות בסיומות מקראיות. שייכותן האותנטית לשיר ניכרת בכך, שהן נושאות בראשן, כנראה, את חתימת מחברן, וזה, כפי שכבר צוין לעיל, המצב המקובל בפיוטים המביאים מחרוזות מסוג זה. אבל החתימה אינה כרוזה לגמרי, ומה שנותר ממנה הוא '[.....]ס בן משנ']'. הואיל ולפני האות מ"ם, הבאה כאן בראש הקטע, חסרות כדיוק חמש סטרופות, שהן חמש אותיות ממשכע החיתום, קרוב לומר, שהפיוט נתחבר בידי ר' [אברהם]ס בן משנ[ה],²⁸ פייטן שמצאנוהו חתום (כך, ביו"ד אחרי הה"א), כפי שהעיר בשעתו מ' זולאי, על מערכת רהיטים גדולה לשביעי של פסח, המועתקת בכ"י ט"ש H 3/7.²⁹ אמנם חתימת הפייטן שם היא

וּכְזוֹהֵר וְכו': דנ' יב:ג. / 57 תורה וכו': על־פי מל'ג:כב. / 58 כבודי וכו': על פי יר' ב:יא. / 59 ובכבוד וכו': על־פי יש' סא:ו. ובכבודם תחמירו. / 60 ואשרי וכו': מש' ח:לב.

- 28 את הה"א שבסוף השם יש להפיק, כנראה, מראשית הסטרופה האחרונה של השיר: 'וכל העם' או 'שמעו וזהירו'. אבל אפשר שהנוסח משוכשכ בראש המחרוזת הזאת. מכל מקום, קשה להעלות על הדעת, שצירוף האותיות שב'עין' ממשכע החיתום מקרי.
- 29 עיין מ' זולאי, 'לתולדות הפיוט בארץ ישראל', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ה, ברלין־ירושלים תרצ"ט, עמ' קכג, הערה 1.

'אברהים בירכי משה', ולא 'בן משה', אבל אפשר שאין לייחס להבדל הזה משמעות מכרעת.³⁰

מעניינת התוספת שמצאנו בפיוט, בסופו, אחרי הדיבר העשירי. קטע-סיום זה, המפייט — לכאורה שלא לצורך — את התחלת הפסוק שלאחר עשרת הדיברות ('וכל העם רואים את הקולות' — שמ' כ:טו) כתוב בנוסח סטרופות-הביניים, אבל אין הוא משורשר ממה שלפניו, והפתיחה המקראית שבראשו וכן גם מקומו (לאחר סטרופת-המשנה של 'לא תחמד') מציינים אותו כמין סטרופה עיקרית נוספת. אין ספק, שהפייטן נגרר כאן אחרי נוהג שנשתרש בפיוטי הדיברין מאז תקופת הפייטנות האנונימית, הקדם-קלאסית: סדרות הרהיטים הללו אינן מתחילות בדיברות עצמם ואינן מסתיימות בהם, אלא הן פותחות בשמ' יט:כה ('וירד משה') ומפייטות גם את הפסוק 'וכל העם'.³¹ פייטננו הלך בשיטה זו בפיוטו כדי להוסיף לו פאר וכדי לסיימו בדברי שידול ותוכחה כלליים, שאי אפשר היה להביאם בסטרופת-משנה של 'לא תחמד'.

כל מאפייני הפיוט הזה, היקף מחזורותיו, אורך שורותיו, רמת לשונו ואונטיות בינוי הכפול, מעידים בו, שהוא מאוחר לשני הפיוטים שהובאו לעיל,³² ונמצאנו למדים, שאברהים בן משה מאוחר אף לרס"ג ואין צריך לומר לר' שלמה סולימן. מעניין הדבר, ששני הפיוטים המאוחרים, פיוטו של רס"ג ופיוטו של אברהים בן משה, לא הצליחו לדחות את רגלי חיבורו של שלמה סולימן וגם לא לצמצם את תפוצתו. גם אם חיפושים נוספים בגניזה ישלימו את שני הפיוטים הללו, וזה דבר שיש לקוות לו, ספק אם הם גם יצמצמו בשיעור ניכר את הפער שבין שיעור תפוצת פיוטו של שלמה סולימן לשיעור תפוצת פיוטי מחקיו. נראה, שהפשטות הנלבבת של ר' שלמה הועדפה על-ידי חזנים וקהילות של דורות הגניזה על הסגנון והטכניקה המשוכללים יותר של הבאים אחריו. בהערכת מהלך התפתחותה של הפייטנות המזרחית המאוחרת אין לימוד זה נטול עניין.

30 בדרך-כלל יש לייחס חשיבות להבדלים כאלה; אבל בהתחשב בכתיב המשונה של השם 'אברהים' (על-פי הערכית) נראה מופלג לשער, שמדובר בשני אנשים. ההבדל בשיטת החתימה אפשר שנובע מסיבה טכנית פשוטה: סדרת הרהיטים המקיפה מאוד אפשרה, ואף חייבה, מטבע חיתום מפורט יותר.

31 עיין בספרי הנזכר לעיל בהערה 2, עמ' 179 ואילך.

32 השפעת פיוטו של ר' שלמה ניכרת יפה בחיבורו של ר' אברהים בן משה. השווה, למשל, פתיחת הקטע 'ללא תרצח' וללא תנאף' בשני הפיוטים. ר' אברהים נטל כאן את טורי הפתיחה של ר' שלמה סולימן כמעט כלשונם, ורק הוסיף עליהם כדי להאריכם. גם קטעי 'לא תענה' קרובים ביותר זה אל זה בשני הפיוטים.

תוספת

חודשים מספר אחרי השלמת המאמר הזה, נתגלגל לידי כ"ט ש"ס ח"ס 243.67, ובו תוספת חשובה לעניינים שנדונו לעיל. כתב-היד מקיף ארבעה דפים רצופים, והוא מכיל מערכת יוצר נאה לשבועות. גוף היוצר אינו שלם בו והוא מתחיל באות ה'; אי אפשר לדעת מי חיברו. לאחריו מובאים לפי הסדר: אופן (תחילתו 'כבודו לא יודעים אופנים') מאורה ('משבעים ושנים אומות'); אהבה ('בדרך ברוכה ולה שללי') וזולת ('אנכי גדול בנודעים'). המאורה והאהבה חתומות 'מנחם הקטן בירבי יעקב הרב' (האותיות המצטרפות לחתימה מסומנות בכה"י בנקודות); אפשר שהאופן שלפניהן חתום 'אני'. הזולת עשוי, שלא כמקובל בדרך-כלל במזרח, מחרוזות תלת-טוריות. כל המערכת משונה קצת בלשונה, ואף-על-פי שתכנית רוב מרכיביה קלאסית, יש בה מן הסממנים המאפיינים את הפייטנות האירופית. מנחם בן יעקב אינו מן המפורסמים שבפייטני הגנויה, אבל יש בידו קטעים ספורים החתומים בשמו. בשם זה נקרא, כידוע, גם מנחם (בן יעקב) בן סרוק, ראשון משוררינו בספרד.

מיד אחרי הזולת באה בכתב-היד הכותרת 'דמיכה', ולאחריה באות בהעתקה כמעט מלאה (כתב-היד נקטע בראש הדיבר העשירי) מחרוזות-המשנה של הפיוט 'לא תרצח פלול', שייחסנו זה עתה לאברהם בן משה. לפי מעמד הקטע בכתב-היד צריך לומר, שהוא שימש מי כמכה לשבועות, כלומר שהוצא מהקשרו המקורי, שבו שימש חלק מקדושתא, והובא לשמש שלא במקומו. האות י' שבראש הכותרת צריך לומר שפירושה 'עשרה' (כל' עשרת הדיברות), ומילת 'דמיכה' מסמנת לפי הנראה את פתיחת הפיוט בצורתו זו, בתיבה הזאת. אבל נוסח הכותרת משונה מכל מקום.

אין שום דרך להסביר מה טעם הובאו כאן סטרופות-המשנה המקהלות בלבד, אבל אין להניח מזה שהסטרופות העיקריות שבהרכב שהובא לעיל אינן אותנטיות. אפשר שהפיוט קוצץ בדרך זו כדי לא לפוצץ באריכותו המקורית את מערכת היוצר שלתוכה שולב; גם אילו הביא המעתיק את הסטרופות העיקריות בלבד, עדיין היה הקטע מקיף מדי. אפשר גם כן שקטעי המקהלה של הפיוט הועתקו באיזה מקום בנפרד מן המחרוזות העיקריות מטעמי חיסכון, והעתקות חלקיות אלו הטעו סופרים מאוחרים לחשוב, שכך היה הפיוט במקורו. מכל מקום, התופעה מעניינת, ואינה ניתנת להערכה חד-משמעית.

השערנו בדבר מחבר הפיוט מאומתת כאן בדיוק: המחרוזות אכן חתומות בראשן, אחרי תיבות השרשור, 'אברהם בן משנה'. אבל מתברר שלא צדקה תמיהתנו על ההיקף הבלתי-סימטרי לכאורה של מחרוזות-המשנה של השיר:

לפי הנוסח שלפנינו, כל מחזורות-המשנה הן של שש שורות, והוא הנכון. ושוב
 אנו לומדים מה עו היה כוחה של הסימטריה בשירתנו הקדומה ועד כמה יש
 לחשוד בנוסחי השירה אשר חוק הסימטריה מופר בהם לכאורה, שמא נשתבשו.
 הפתעה מסוימת יש בשיר בהזכרת עניין גיחזי ב'לא חשא'. לפי ההיגיון
 הכרונולוגי, ראוי היה שנמצא כאן, בעקבות פיוטו של רב סעדיה גאון ובעקבות
 המדרשים השכחים, את המקלל. אבל אין צורך להפוך משום כך את סדר הזמנים
 הנראה מתחייב מהשוואת הפיוטים שנדונו לעיל בינם לבין עצמם, וסביר לומר,
 שר' אברהם בן משה עבד לפי הדוגמה של שלמה סולימן (כך משתמע, אגב, גם
 ממלות-הקבע שבסופי המחזורות העיקריות, שהן מתאימות למצוי אצל שלמה
 סולימן ולא למצוי אצל רס"ג), ולא הכיר את פיוטו של הגאון. ואין בזה פליאה
 לנוכח תפוצתו הרבה של השיר של ר' שלמה סולימן, ומיעוט תפוצתו (לכאורה)
 של חיבור הרס"ג. והנה מה שמובא מן השיר, כנזכר לעיל, בכ"י ט"ש ס"ח
 :243.67

י דמיכה

* מִיכָה אֵין לְבַטֵּל אֲנֹכִי כִּקְרָא שֵׁם צִלְמוֹ בְּשָׁמִי
 אִזְ נִכְעַר מִדַּעַת קָלָא בְּן רוֹב אוֹתוֹתִי בְּעוֹלָמִי
 תְּמוֹנָת כָּל יְצוֹר בְּרַקְמִי
 אֵין בָּהֶם מִי לְמִי יִדְמִי
 5 אֶמֶת לְיוֹם עַד בְּקוֹמִי
 אֲנִי יְיָ הוּא שְׁמִי

יִרְבָּעֶם בְּטַל לֹא יִהְיֶה
 בְּהַעֲמִידוֹ צֶלֶם בְּמָקוֹם נֹאמַר כֹּה יִהְיֶה
 בְּנִיבְדוּף עַד הֵן הָלֹא פוֹרֵשׁ לוֹ בְּסוּף מֶה יִהְיֶה

* 1 א': מיהר. בקרא: כאשר קרא. / 2 נכער מדעת: על פי יד: יד. בן: הבין. / 4 אין בהם וכו': אין
 בין יצוריי מי שיכול לדמות אותי אל משהו. הלשון על-פי יד: מו:ה: למי תדמיוני וחשור. / 5
 ליום עד בקומי: במקום: ליום קומי לעד: על-פי צפ' ג:ח. / 6 אני יי וכו': יש' מב:ח. / 8 במקום
 וכו': אין בידי להלוס נוסח זה, אלא אם כן נאמר, שהייתה מסורת של אגדה בידי הפייטן, שברית
 בין הכתרים נכרתה בבית אל, ולא ראיתי לזה סמך. ונ"ל שצ"ל: במקום אמר כה יהיה, כלומר
 במקום הקב"ה שאמר לאברהם אבינו כה יהיה זרעך' (בר' טו:ה). / 9 בורידוף וכו': סומך על

10 הוא הִיָּה קָלָא יְהִיָּה
נָכַן כִּיּוֹצָא בּוֹ לֹא יִחְיֶה
וְאֲנִי אֶהְיֶה <יָה> אֶשְׂרֵר <יָה> מִמִּית וּמִחַיָּה

15 גַּחְזִי רֵץ אֶחָדִי נֶעְמָן לְרַעְתָּהּ
לִיקַח פְּבָרִים בְּכַחֲשִׁיהּ
לְכַטֵּל לֹא תִשָּׂא רִימָה אֲדוֹנֶיהָ
לְכֵן צִרְעַת נֶעְמָן הִדְבִּיקָתָהּ
לְמוֹשֵׁל עַמִּים בְּהַרְגִּיתָהּ
וַיִּי אֱלֹהִים אָמַת הוּא

20 בֶּן חֲפָר הוּא תַחֲלִילָה בְּטָל נָכוֹר, עֲצִים בְּקָשָׁשׁוֹ
וְהוֹבְעָרָה בּוֹ אֵשׁ קָשׁוֹ
לְכֵן בְּחָטָאוֹ יִצְרוּ יָקָשׁוֹ
קָלָא שְׁמֵר מְצֻנַת קְדוּשׁוֹ
בְּרִיעֵם דְּכֵר אֱלֹהִים בְּקָדְשׁוֹ
נָכוֹר אֶת יוֹם הַשְׁבֹּת לְקָדְשׁוֹ

25 בֶּן מַעֲכָה יֵאֵשׁ מְהוּרֹו
וּבְטָל פְּבָר בְּמַהְרֹו
בֵּין הָאָרֶץ וּבֵין הַשָּׁמַיִם נִתְּלָה בְּשַׁעְרֹו
וְשִׁלְשׁ שְׂבָטִים בָּלְבּוֹ יוֹרֹו
קָלָא נִזְהָר בְּאֵלּוֹף נַעֲוִירוֹ
מְקַלֵּל אֲבִירֹו וְאִמּוֹ יִדְעֵךְ גִּירוֹ 30

האגדה המובאת בסנהדרין צו ע"א: 'וירדוף עד דן (בר' יד:יד) אמר רבי יוחנן, כיון שבא אותו צדיק עד דן תשש כוחו, ראה בני בניו שעתידין לעבוד עבודה זרה בדן', הסופר כתב תחילה 'בוודוֹף', ותיקן. / 10 הוא וכו': פירוש לטור 9: הוא נכח בשל העונן. / 12 אהיה וכו': שם'ג:יד. ממית ומחיה: ש"א ב:ו. / 13 גחזי: אחרי תיבה זו כתב הסופר 'בטל' ומחק בנקודות. לרעתה: לרעתו. / 14 ככרים: השווה מ"ב:כג. / 17 למושל עמים: לקב"ה. / 18 וייוכו: יר' י:י. / 19 בן חפר: צלפתד, שהוא לפי האגדה מקושש העצים, כנוכר לעיל בגוף המאמר. / 20 אש קשו: העונש על חטאו. / 21 יקשו: לכדו. / 22 כלא וכו': שורה זו כתובה בין השיטין. / 23 כריעם: כמו שהרעים. / 24 זכור וכו': שם' כ: ח. / 25 בן מעכה: אבשלום. יאש מהורו: נחיאש מלהיות נאמן לאביו. / 26 במהרו: במהרו לעבור עבירה. / 28 יורו: במקום: יורוהו. / 29 באלוף נעורו: נראה לי כאן כינוי לאב. ואפשר שר"ל: במה שלמד ('אלף') בנעוריו. והצירוף על-פי מש' ב:יז. / 30 מקלל

בְּן צְרוּיָה מִיָּהָר לְהַתְמַכֵּר
 וּבִישָׁל לֹא תִרְצֶה כְּנָחַן דְּמִי מִלְחָמָה בְּשָׁלוֹם כָּר
 צַעַק הַדָּם הַזֶּה / לְגֹאֵל הַדָּם הַזֶּה
 בְּיַד בְּנִיָּה כְּסוּכָר
 מַעַם הַמְּזֻבָּח הוֹלֵקֵה וְהוֹעֵכֵה
 כִּי דוֹרֵשׁ דָּמִים אוֹתָם זָכָר

35

זְמָרִי בָּשָׁל לֹא תִנְאַף בְּמַעַב הַנִּיּוֹת
 וְכֵן כָּל הַדּוֹמִים לוֹ כְּהִשְׁטִיּוֹת
 דָּמָם בְּנִפְשָׁם בַּעַל דִּינָם מִכְמוֹתָם הָיוּ
 וְאֵינָם יוֹדְעִים מֵרֹאשׁ מִה כְּסוּף. לְהָיוּ
 הִנְאָמֵר בְּחֻמּוֹת אֶלְפִּיִּים קִנְיֹת
 אֲחֵרִיתָה מֶרֶה כְּלַעֲנָה חֲדָה כְּחֶרֶב פִּיּוֹת

40

בְּן זֶרַח נוֹקֵשׁ בָּאֵץ לְהַעֲשִׂיר
 בְּכֵן לֹא נִתְנָקָה וְלֹא הִקְשִׁיר
 וּבִקָּל לֹא תִגְנוֹב וְלֹא הִאָּשִׁיר
 וְנוֹאֵל. כִּי הַשְׁמִימִים בְּחֻלְקוֹ הוּא הַעֲשִׂיר
 לֹא בֶן דַּעַת אֲרָחוֹת מִיָּשִׁיר
 יִי מוֹרִישׁ וּמַעֲשִׂיר

45

וכר: מש' כ:כ. / 31 מכאן ואילך עיי' גם בגוף המאמר ותן דעתך לשינויי הנוסח ולביאור.
 להתמכר: למכור עצמו לדבר עבירה. / 32 כנחן וכר: כאשר נתן דמי מלחמה בשלום אשר קנה
 (וכר). והלשון על-פי מ"א ב:ה. / 33 צעק הדם וכר: השווה כר' ד:י. אפשר שבטור הזה מלת
 'החכר' הראשונה מיותרת. אבל היא ישנה גם בנוסח שנדפס לעיל בגוף המאמר. / 34 ביד בנייה
 וכר: השווה מ"א ב:כט. כסוכר: כשנמסר: השווה יש' יט:ד. וסכרתי את מצרים ביד אדוני
 קשה. / 35 והועכר: ונעכרו חייו; הומת. / 36 כי וכר: תה' ט:יג. / 37 בתעב הניוּת: בזימה;
 בהנאות נתעבות. / 38 בהשטיות: כמו: בשטיות; בעזיבת הדרך הטובה. / 39 דמם בנפשם:
 החוטאים בניאוף מתחייבים בנפשם. בעל דינם וכר: כנראה כמו: בעל דינם מהיות כמותם, כל'
 כדי שהתובע אותם לדין לא יחטא כמותם. / 40 ואין יודעים וכר: ותמיהה היא שאינם יודעים
 מראש מה יהיה באחריתם. / 41 הנאמר וכר: והלא הוא הנאמר בתורה, כחכמות שנבראו (ינקר),
 מלשון קונה שמים וארץ) אלפיים שנה קודם לבריאת העולם. / 42 אחריתה וכר: מש' ה:ד. / 44
 נתנקה: מחטא. / 45 האשיר: נעשה מאושר. / 46 ונואל: נהג באיוולת. כי השמיח וכר: השווה
 אבות ד:א. / 47 בן: הבין. ארחות מישיר: את ה' המיישר דרכי צדיקים. / 48 יי וכר: ש"א ב:ז.

50	צִיבָא	מִלֵּל וְרִיגֵל בְּכֶן אֲדוֹנוּ בְּרִיגְשׁוֹן וּבִישׁל לֹא תַעֲנֶה בְּרִחְשׁוֹן נִדְמָה בְּצִיפְעוֹנִי הַמָּמִית בְּפִרְשׁוֹן שְׁאִין רְפוּאָה בְּלִחְשׁוֹן לֹא דַע יָרָאת אַחֲרוֹן וְרֵאשׁוֹן מָוֶת וַחַיִּים בְּיַד לְשׁוֹן
55	אַחֲאָב	בְּשִׁלַּח בְּשִׁלָּא לוֹ יָדוּ וּבִישׁל — — — — — — — — — —

49 מלל וריגל: הלשין. / 50 ברחשון: ברחש פיר. / 51 בפרשון: בהפרשת ארסו. / 53 דע: ידע.
אחרון וראשון: ה'. / 54 מות וחיים וכו': מש' יח: כא.

The Hebrew University
The Perry Foundation for Biblical Research

THE TEN COMMANDMENTS

As Reflected in Tradition and Literature Throughout the Ages

Edited by

BEN-ZION SEGAL

JERUSALEM 1985

THE MAGNES PRESS, THE HEBREW UNIVERSITY